

JÄMTEN

2016

Årsbok för Jamtli, Heimbygda och
Jämtlands läns konstförening
Årgång 109

Smyckad för fest i mjödbänk

Betydelser och sammanhang kring den Skandinaviska djuornamentiken

Den skandinaviska djuornamentiken var ett av den yngre järnålderns (cirka 500–1100 e Kr) mest karaktäristiska formspråk. Under nära 800 år dekorerade skandinaverna sina smycken, vapen och rustningar med djur- och människoliknande varelser, vars kroppar ofta bundits i mer eller mindre komplicerade, yttäckande mönster. Trots en uppenbar stilistisk variation över tid var de centrala motiven alltjämt desamma. Ett så traditionsbundet formspråk bör ha hängt samman med uppfattningar om vad som var meningsfullt och rätt att avbilda. De utsmyckade föremålen bar sannolikt på särskilda meningar för dem som framställde eller använde dem. Dessa meningar kan ha skiftat från individ till individ, och beroende på de situationer där föremålen bars eller förevisades.

Genom att betrakta djuornamenterade föremål i relation till de sammanhang där de kan ha haft betydelse kan vi närma oss en djupare förståelse för ornamentikens bakomliggande innebörder. Det kan gälla själva de arkeologiska sammanhangen där föremålen påträffas, såsom gravar och depåer. Det kan också gälla analogier med exempelvis antropologiskt material som av olika anledningar kan antas relevanta för tolkningen.

I den här artikeln kommer jag främst att fokusera på analogier till motiv och föremålsfunktioner i tidigmedeltida skaldediktning och sagalitteratur, med speciellt fokus på praktföremålens innebörder som statusobjekt vid offentliga festligheter.

Djurornamentikens innebörder

Till en början var djurornamentiken kopplad till militära aktiviteter. De äldsta uttrycken förekommer på vapen och rustningar i de sydsandinaviska "vapenofferfynden" från slutet av romersk järnålder (cirka 400 efter Kr.). Med tiden kom djurornamentiken att pryda betydligt fler typer av objekt, som smycken, skepp och slutligen även kyrkoportaler, dopfuntar och altare. Att stilen reproducerats under flera århundraden antyder att den haft djupgående sociala och kulturella innebörder i det samhälle där djurornerade objekt brukades. Ändå har djurornamentikens innebörder inte alltid varit en självklar fråga inom arkeologin. Uttrycket betraktades länge som rent estetiskt, utan några bakomliggande innebörder överhuvudtaget. Det var först på 1990-talet som frågan om dess symboliska innebörder togs upp på allvar. I centrum för denna forskning stod bildernas motiv, snarare än stil och estetik. Motiven har särskilt ofta kopplats till religiösa föreställningar. Beroende på de ornerade objektens funktioner och fyndsammanhang har antingen förkristna eller kristna innebörder antagits ligga bakom ornamentiken. Forskare som antar en förkristen föreställningsvärld bakom djurornamentiken associerar den ofta till förkristen mytologi som den framställs i eddadiktningen. Motiven antas motsvara mytologiska gestalter, deras attribut eller aktiviteter. Särskilt ofta kopplas djurornamentiken till Oden, som stridens och

Djurornerad oval spännbuckla från vikingatid (RAÄ 92). Spännet påträffades i ett gravröse vid Östberg på Frösön. Spännetyper antas ha burits i par för att hålla samman hängselkjolen i en särskild typ av vikingatida kvinnodräkt. De ovala spännbucklorna är särskilt vanliga i den södra och mellansvenska jordbruksbygden. I Jämtland påträffas de främst i Storsjöbygden.

Foto: Urban Norberg/Jämtli.

Folkvandringstida reliefspänne med djurornamentik. Spännet påträffades i Viken i Brunflo. RAÄ nr. 77. Spännetyper antas ha använts för att hålla samman en mantel eller schal i den folkvandringstida kvinnans klädedräkt.

Foto: G Hildebrand/Statens historiska museum.

hamnskiftets gudom. Forskare som antar kristna föreställningar bakom motiven kopplar dem till bibeln och till känd kristen ikonografi.

Djurornamentik och skaldediktning

Tolkningar av djurornamentiken som uttryck för antingen hedniska eller kristna föreställningar beror på vilket arkeologiskt källmaterial och vilka analogier som används. Det beror även på hur valda källor analyseras. Uppgifter om hamnskifte i de skriftliga källorna kan visserligen minna om djurornamentikens abstrakta djurkroppar, men en primär koppling till förkristen *religion* kompliceras av att djurornamentiken även förekommer på kristna objekt och i kristna sammanhang. En variant på förhållandet mellan bildframställning och text gäller de sätt på vilka bilder och texter är strukturerade. Flera forskare har pekat på ett möjligt samband mellan djurornamentikens bundna djur och en verbalt ”bunden” versstruktur i medeltida skaldediktning. Man har även föreslagit att språkliga begrepp som metaforer och kenningar kan ha haft motsvarigheter i den materiella kulturen.

Finns då överensstämmelser mellan djurornamentik och verbala uttryck och beskrivningar i tidigmedeltida, nordvästeuropeisk skaldediktning och sagalitteratur? De isländska familjesagorna kan beskrivas som de medeltida islänningarnas historieskrivning. De nedtecknades liksom

eddadikterna till största delen mellan 1200- och 1400-talet, men beskriver till stora delar händelser som skall ha utspelat sig under vikingatid och tidig medeltid. Några av dem innehåller dessutom fragment som på språkliga grunder kan dateras till vikingatid. Det gäller bland annat ett antal skaldedikter i *Sagan om Egil Skallagrímsson*. Av intresse i sammanhanget är även det anglosaxiska *Beowulfvædet*. Det författades på vers någon gång mellan 600-talets slut och 1000-talets början, men spelar an på händelser och förhållanden i 500-talets Skandinavien.

Även om datering och geografisk härkomst skiljer sig åt har texterna flera drag gemensamt. Det gäller inte minst återkommande uttryck för en hedersideologi som skymtar fram under långväga resor, gästningar, strid, hämnd och gåvogivande. Som historiska källor bör samtliga nämnda texter läsas med viss försiktighet, i synnerhet när det gäller exakta årtal, platser eller historiska personer. Samtidigt har de en inte obetydlig potential som antropologiska analogier till det arkeologiska källmaterialet från yngre järnålder i Skandinavien. Seder och bruk som återkommer i det närmaste slentrianmässigt i de ena sagan efter den andra – och som dessutom har uppenbar genklang i eddadiktningen – kan inte avfärdas som rena fantasiprodukter eller som medvetna försök att manipulera historien i politiskt syfte. De bör snarare ha haft en påtaglig förankring i skribenternas egen samtid, eller i det historiska samhälle de avser att skildra.

Detaljritning av frisen kring den medeltida dopfunten från Näs, Jämtland, efter George Stephens 1885, tecknat av Olof Sörling och skuren hos W Mayers xylografiska anstalt.

Foto: Bengt Nordqvist/Jamtli.

Utsirade praktföremål

Det förekommer ett ganska stort antal exempel på utsmyckade föremål i de isländska familjesagorna och eddadikterna. Beskrivningarna är vanligen allmänt hållna och omnämner endast föremål som utsmyckade eller utsirade. I det fornengelska *Beowulfkvädet* förekommer några mer specifika beskrivningar av utsmyckade föremål när det gäller motiv. Minst fem föremål omnämns som utsmyckade med galtar eller svin, varav tre hjälmar. Kanske avses liknande hjälmar som dem på Torslundamatrixen från Torslunda på Öland, eller de vendeltida hjälmarna från de uppländska gravfälten i Vendel och Valsgärde. Bland övriga utsmyckade objekt i *Beowulfkvädet* förekommer svärd, skepp, brynjor, hjälmar, spjut, sadlar, olika typer av ringar, smycken, skatter och guld. Även kungens hall och en bänk däri nämns som utsmyckade. I de isländska familjesagorna, liksom i eddadiktningen omnämns liknande föremål som i *Beowulfkvädet*. Särskilt vanligt förekommande är olika typer av smycken och vapen. Texternas utsmyckade föremål utgörs i likhet med de äldsta djurornerade föremålen framförallt av rustningar och vapen. Här nämns dock även smycken, byggnader och skepp. Samma typ av föremål förekommer i det djurornerade, arkeologiska källmaterialet, där vapen och smycken är de i särklass vanligaste föremålskategorierna med djurornamentik.

Bundna djur

När det gäller frågan om djurens roller är hästar de mest omskrivna i de isländska familjesagorna, såväl som i *Beowulfkvädet*. Därefter omnämns rovdjur och asätare, som varg, orm, rovfåglar, korpar och björnar. I *Beowulfkvädet* och eddadiktningen förekommer även odjur som drakar, eller består som Fenrisulven och Nagelfar. Hästar nämns oftast som riddjur, medan rovdjur och rovfåglar nämns i samband med strid eller död. Det poetiska språket kopplar an till rovdjurens förmenta blodtörst och hunger efter lik. I linje med en metaforik där rovdjur och deras kroppsdelar betecknar strid och väpnade krigare, kan hybrider av desamma uppfattas som en krigshär; den best vars käftar styckar sönder och slukar krigare på slagfältet.

I *Beowulfkvädet* framträder odjurens kroppar i beskrivningar av kroppsdelar eller handlingar som förutsätter sådana. Draken består här

exempelvis av huvud, hjärta och betar. Den kallas omväxlande för orm eller drake och kan flyga som en fågel. Den framstår härmed som en hybrid av åtminstone orm, fågel och svin. Den ”dödseld” som draken kastar kan i linje med poetiska uttryck för svärd som ”stridsflamma” uppfattas som en anstormning med eggvapen. De mest framträdande odjuret i Beowulfkvädet är Grendel och hans moder. De framställs snarare som vålnader än djur. Den mest karaktäristiska kroppsdel för dem är ”grip-taget”: ”grepp”, ”hand”, ”fingrar” och ”naglar”. Eftersom det fornengelska uttrycket för ”nagel” *nægl* också betyder spjut, kan deras naglar dessutom uppfattas som poetiska omskrivningar för eggvapen. Det är alltså inte bara odjur och hjältar som beskrivs på detta sätt, utan även striden i sig. En associativ koppling mellan grepp och strid stärks i uttryck som ”handstorm” eller ”handmöte” för strid.

Djurornamentiken karaktäriseras inte bara av sina djur- och människolika motiv, utan även av att deras kroppar ofta är bundna i olika typer av flät- och knutverk. I *Beowulfkvädet* är bindandet metaforsikt liktydigt med oskadliggörande i strid. Det framkommer i en rad uttryck där verbet binda används synonymt med att dräpa. Om de språkliga innebörderna av bindandet sätts i relation till djurornamentiken, skulle de bundna djuren kunna uppfattas som krigare vilka binds, eller oskadliggörs i strid. I den slutliga striden mellan Beowulf och Grendel hänger bindandet samman med gripandets metaforik. Beowulf yttrar att han önskar ”... med fasta fingrar/ vid dödens bädd/ få den besten bunden/ och hålla honom hårt/ i mitt handgrepp/ till hans yttersta stund...”. Gripandet skulle härmed kunna uppfattas som liktydigt med bindandet. I fornengelskan förekommer dessutom ett uttryck, *clam*[m], vilket betyder grepp, men även fjättrar, band och kedja. Förhållandet är särskilt intressant mot bakgrund av den så kallade ”gripdjursornamentiken”, en av djurornamentikens vikingatida stilar. I den här stilgruppen hålls figurerna samman i nätverksliknande mönster genom att just *gripa* tag i varandra.

Strid och fest

Att klä sig festfin har olika betydelser i olika tider, kulturer och sammanhang. Även själva festandet skiljer sig åt, till uttryck såväl som till inne-

håll. I många kulturer är ett offentligt festande mer eller mindre politiska ”show offs”, där omfattningen av värdens eller värdinnans frikostighet är ett mått på dennes storhet i samhället. Som ett utomskandinaviskt exempel på ett sådant festande kan nämnas nordvästamerikanska indianstammars traditionella *potlatch*, en slags offerfest där stora mängder föremål, mat och andra tillgångar gavs bort, slösades eller förstördes inför festdeltagandenas ögon. Den bakomliggande uppfattningen var att ju mer man gav, desto högre status fick man. I Skandinavien har bröllopsfester och gravöl, i synnerhet i äldre tid, haft liknande funktioner.

Mycket tyder på att frikostighet var ett tecken på hög social status också i den yngre järnålderns Skandinavien. Vikten av gästfrihet och givmildhet understryks gång efter annan i den så kallade eddadiktningen, liksom i de isländska familjesagorna. I *Njals saga* ges bland annat exempel på hur ett brudpar delar ut gåvor bland sina bröllopgäster med det bakomliggande syftet att hålla sitt rykte högt i det politiska maktspellet. I själva verket kan gåvogivandet betraktas som en av grundbultarna i det sociala samspel som tecknas i den isländska sagalitteraturen. Också i *Beowulfkvädet* är gåvogivandet helt centralt i formerandet av allianser. Genom att skänka dyrbara föremål till personer i den egna, eller utomstående släktgrenar, band man dem till sig i mäktiga allianser på liv och död. Gåvor krävde också gengåvor, eller gentjänster. Om en gåva inte genast gengäldades med annan, stod mottagaren i skuld till givaren vilket kunde utnyttjas i den stund gåvogivaren hamnade i trångmål.

I ovan nämnda texter ges otaliga exempel på gåvor som delas ut mellan medlemmar i de beskrivna samhällenas överklass i syfte att alliera sig med mäktiga vänner inför framtida konflikter.

Gåvorna höjde både den givande och den mottagande partens anseende, i synnerhet om överlämnandet skedde inför vittnen – eller om det rörde sig om praktföremål som kunde brukas, bäras eller förevisas vid betydelsefulla sociala och politiska sammankomster. I *Beowulfkvädet* förekommer exempel på hur just utsirade vapen uppfattas som prydnader och hur bärandet av desamma skvallrar om förnämliga släkt- och vänskapsband. Vid ett tillfälle nämns en gåva i form av ett utsirat svärd från hjälten Beowulf till en man som vaktat hjälten krigsskepp under

hans vistelse hos danerna. Om denna gåva sägs att den framöver skulle göra mottagaren ”mer aktad och ärad i mjödbänk”. Människor som utsmyckade sig med praktföremål visade inte bara prov på materiell rikedom. I ett samhälle byggt på gåvogivandets och hämnens ömsesidighet var det utsirade vapnet eller spännet i ännu högre grad ett tecken på social och politisk kapacitet. Hade du inte makt att själv låta framställa dessa dyrgripar, hade du vänner mäktiga nog att göra det.

Under sin vistelse i danernas rike lyckas det Beowulf att dräpa två av de främsta fienderna till danernas konung, Hrodgar. Vid de festligheter som följer på Beowulfs stordåd hyllas hjälten med såväl kväden som kostbara föremål. Även hjälten själv delar ut gåvor. Av Beowulf erhåller kung Hrodgar ett utsirat praktsvärd som han kom över under striden med Grendels moder. De skänker som delas ut under de ceremoniella festligheterna i kungahallen är nära associerade med de dåd som Beowulf uträttat, med det rum vari de växlar ägare och med de människor som utväxlar dem. Beowulf nämner att han avser att skänka kung Hrodgars gåvor vidare till sin egen konung Hygelak vid hemkomsten, så att hans konung själv kan se vilka mäktiga vänner Beowulf vann sig i utlandet.

Slutord

De nära associativa kopplingarna mellan strid och fest i *Beowulfkvädet* har åtskilliga motsvarigheter i de isländska familjesagorna och eddadiktterna. En utav de mer kända bland dem är det mytologiska Valhall, där Odens krigare strider tills de stupar om dagen, för att sedan återuppstå till festligheter om kvällen. Ifall ornamentikens bundna djur har sina motsvarigheter i den medeltida skaldediktningens hyllningskväden, förmedlar de innebörder med striden som centralt tema. Vad vore väl då lämpligare utsmyckning till festen än praktsmucken, översållade med hjältedådens vidunderliga bilder?

Maria Domeij Lundborg Maria Domeij Lundborg är doktorand i arkeologi och forskar om djurornamentik. Hon arbetar för närvarande som projektledare på Nordiskt centrum för kulturarvspedagogik och har tidigare lång erfarenhet av undervisning och som utställningsproducent på olika museer.